

1 પં ૬ ૩ 1

પ્ર ક ર ભ 118 1

ક થા ત્મ ક સ જ નો

ભજનનું શ્રદ્ધા ભાવતત્ત્વ પૌરાણિક કથાઓથી સ્પષ્ટ છે. એમાં દૃષ્ટાંત રૂપે પૌરાણિક સંદર્ભોમાંથી દૂંડી પણ જ્ઞાનલક્ષી કથાઓ આપવાનો પ્રયત્ન છે. ભક્તોના જીવનમાં રામાયણ-મહાભારત પુરાણો અને મન્ય મહાનુ જ્ઞાની પુરુષોના ચરિત્રો વણાઈ ગયાં હતાં એનું આ પરિણામ છે. ભજનકર્તાની જીવનદૃષ્ટિનો પણ આવા કથાસંદર્ભોમાંથી કંઈક ખ્યાલ આવે છે. માત્રા તુલ્યતાના જે કંઈ પ્રસંગ પોતાના જીવનમાં થયા એને લાંચા આપવાની જાણ સલામ પ્રયોગો થયા છે. ભક્તિના ઉલ્લાસને મનજરીને ગાતી આવી ભજન કથાઓ ભજનમંડળીના આયોજનનું શ્રદ્ધા એક આકર્ષક તત્ત્વ બની રહે છે. દરેક ભજનકથામાં ભક્તિ - જ્ઞાન - પૌરાણિક કોઈક સ્વયં છુપાયેલું હોય છે. ક્યારેક એમાં ભક્તોને જીવનમાં થયેલા ઈશ્વર-સાક્ષાત્કારના અનુભવોનું વિગતે વ્યાન પણ હોય છે. સંત - પુરુષોના જીવનમાં બનેલા થમત્કારો ને પરમાણો પણ એમાં વણાઈ જાય.

પૌરાણિક પાત્રોની જીવનમીમાંસા આલોચતાં આવી કથાત્મક ભજનો જુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં બહુ નથી. છતાંય એમાં કથનની એક ભાવનાપૂર્ણ ને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પરિપાટી પ્રકાશ કરી શકાય છે. કાવ્યની સૌંદર્યલક્ષી તત્ત્વોની એમાં ગંભીરતા કરવા બેઠકું ઉચિત નથી હોય, કારણ કે ભક્તના ચરિત્રોને એમાં કાવ્યાત્મક મંદોથી નિરપવાનો ભજનિકનો પ્રયત્ન નથી. સીધુંસાદું અને સરળ શૈલીમાં પ્રસંગ આલેખન એજ એનું લક્ષ્ય છે. એનું વાત કહેવર પદ્યનું છે, ચાટે જ એમાં મનોહર કાવ્યની ગંભીર રાજવી વધુ પડતી છે. ભક્તિનું વાતાવરણ જમાવવા ચાટે જ બહુધા આવા કથાત્મક ભજનો રજૂ થતાં હોય છે.

ભક્તિના તત્ત્વને જીવનની રોજિંદી પ્રક્રિયાઓમાં વણી લઈને પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરવાના પ્રયત્ન સંતોની જીવનલીલામાં આદિથી અંત સુધી નજરે પડે છે. આવી જીવનલીલાનું શ્રવણ કરાવતું એનો પણ મહિમા.

પ્રાચીન લોકજીવનની પરિપાટીમાં રહ્યો છે. આ ભજનમંડળીઓમાં બે પ્રકારની કથાત્મક ભજનો મળે છે :

૧: બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્, ગાદિની કથાઓને, અને વેદોપનિષદ્, રામાયણ મહાભારતની ને પૌરાણિક પાત્રકૃષ્ટિને આલેખતાં કથાત્મક ભજનો.

૨: ભક્તિમય-ભક્તિરૂપ જીવન જીવીને આ સંસારને પુનિત કરી ગયેલા ભક્તોની જીવનલીલા વર્ણવતાં કથાત્મક ભજનો.

આગળ આપણે પંથની ભજનકૃષ્ટિમાં માર્ગીઓએ ગણેલી કૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-કથાઓનો પરિચય કર્યો. આવા માર્ગીઓ પોતાના પંથના સંતાત્માઓની જીવનકથા નિરૂપતાં ભજનો ગાય છે, જેમાં જેસલ - તોરલ, માલદે-રૂપાદે, લાખા - લોચણ જેવાં માર્ગી સંતોની જીવનને વ્યક્ત કરતાં ભજનો મળે છે. જેમાં ટૂંકાં ભજનોમાં પણ પૌરાણિક સંદર્ભો, કથાઓ, ને ભક્ત જીવનને આલેખતાં કરતાં ભજનો મળે છે. આપણી ભજનકૃષ્ટિમાં સદૃષ્ટાંત કથનની પરિપાટી હોઈ, ભજનમાંની કોઈક પંક્તિમાં કોઈ પૌરાણિક પાત્રનો નામો દ્વેષ કે મેના કાર્યોનો ઉદ્દેશ તો જાણ્યે - ગજાણ્યે ડગલે ને પગલે થતો હોઈ છે. ક્યારેક તો ભજન ગાતું દૃષ્ટાંત રૂપ કથા-વર્ણનોથી જ ભરાઈ ગયે છે, ત્યારે જેવાં ભજનોને આપણે ઉત્કૃષ્ટ ભજન - કવિતામાં સ્થાન આપતાં આપણે ધ્યક્ષાઈએ છીએ.

કથાત્મક ભજનોનું સ્વરૂપ કંઈક એવું પદ્યમાળા જેવું અને કંઈક એવું ગાપ્થાન જેવું છે. ક્યારેક જેમાં પંક્તિએ પંક્તિએ કથાપ્રસંગ આલેખાયો હોઈ છે. પણ ગાપ્થાનમાં હોય છે એવી કડવાવધ્ય સંકલના આવા ભજનોમાં હોતી નથી. ઉલ્લેખ, ઉપરિનિર્દિષ્ટ અને સ્વરૂપમાં ભજનોની યાત્રા કરીએ.

૧: બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્ ગાદિની કથાઓનું લેખક રામાયણ-મહાભારત ને પૌરાણિક પાત્ર-કૃષ્ટિનું આલેખન કરતાં કથાત્મક ભજનો :

વેદોપનિષદોમાં પૃથ્વી અને પ્રજાસર્જનની ઉત્પત્તિવિષયક કથાઓ ને કલ્પનાઓ છે. નિરંજન સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ પણ એજ રીતે કાલ્પનિક કથારૂપે આપવામાં આવી છે. માર્ગીઓની ભજનવાણીએ ગાતું જ જાણે

અનુકરણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. એમાં મારકંડઝાપિયું ધર્મની ઉત્પત્તિવિષયક એક કથાત્મક ભજન મળે છે. શુદ્ધિષ્ઠર પ્રશ્ન પૂછે છે ને એના ઉત્તરરૂપે ચાળી પ્રહારકર્મની કથા ને ચાળીસંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ એમાં વર્ણવવામાં આવી છે. મારકંડઝાપિ, સહદેવ જોડી, દેવાચત્ર પંડિત, જસલ-તોરલ, એવધાર, લાખા-લોચણ, વીચડો કોટવાડ, સવત રણસી, માલદે રપોદે, ગંગા સતી, હરણ લાઠી, એવાં ચાળીઓની વાણીમાં વેદોપનિષદમાંની નિરંજન સ્વરૂપ શુદ્ધિકર્મો, નિજારધર્મની ઉત્પત્તિ-કથા સદૃષ્ટાંત આપવામાં આવી છે. એમની ભજનશુદ્ધિમાં ચાલી ચર્ચા મળી રહે છે. યહાકાલ્ય રામાયણ, મહા-ભારત આપણા ભારતીય જીવનની અનેક આદર્શ લાવનારોથી પૂર્ણ એવા ચાકા-રખે છે. એમાંના શિનશિન પ્રસંગોના કયાંક અનુવાદરૂપે, કયાંક સારાકુ-વાદરૂપે, કે કયાંક માત્ર પાંચના મનોદર્શનરૂપે જેમ પ્રતિપ્રાતે પદ્યસ્વરૂપોમાં રચનાનો થઈ છે તેમ ભજનીકોએ પણ કર્યું છે. રામાયણના પ્રસંગો પ્રાચીન અવધીમાં લુલ્હરીદાસજીએ "રામચરિતમાનસ" માં સંક્ષિપ્ત કર્યા ત્યારથી ભારતના પ્રતિપ્રાતે રામાયણે ધરધરમાં પ્રવેશ કર્યો. જે રામાયણને લાખા-જોડીઓમાં સંલ-લકતોએ ભજનઢાળોમાં ભજનોરૂપે ઉતાર્યું છે.

આ દૃષ્ટિએ લાલણની રામભક્તિની પદો કથાત્મક ભજનોનું જ રૂપ છે. લુલ્હરીદાસના લાલાનુવાદ એવા ગુજરાતીમાં કથાત્મક ભજનો પણ ગવાયે, અને તે લુલ્હરીદાસજીને નામે થઈયાં છે :

"વનડામાં જાડે ઉરિને, મઢિયા બનાઈ રામે,
જિપુટી બનાયાં રે, વનડામાં જાડે ઉરિને.
લોજપદકી બની દે મઢિયાં, ઉપર ચંદન ચડાઈ,
હરોહર ઉપર ચંદન ચડાઈ".

અને સીતા હરણનો પ્રસંગ આવી રીતે જે ભજનિકોએ રજૂ કર્યો છે.

થરધો મારીને રામ ધેર આલ્યા,
સૂની મઢિયાં ભઈ, હરોહર સૂની મઢિયાં બાઈ."

આ રીતે કથાત્મક ભજનરૂપનું આણું રામાયણ લુલ્હરીદાસના નામે થઈલું આ પ્રકારની મિશ્રભાષામાં મળે છે :

કોઈ અનામી ભજનિકનું "સીતાજીનો વિવાહ" મળે છે.

"હેતે જનકપુરમાં રામ લક્ષ્મણ માવિયારે,
સાથે વિશ્વામિત્ર ત્રેપિ મંડલ સંગત."

સાખી: નગર અતિ રતિયામણું જેની શોભાનો નહિ પાર,
દરશન કરવા માવિયાં હેતેથી નર ને નાર."

મા રીતે કથાલ્પક ભજનોમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રવક્તાની ગરજ સારે
જેવી સાખીઓ પણ પૂકવામાં આવે છે. અહીં ધનુષના કટકા ને રામવિજય
થતાં સીતાજીના વિવાહનો પ્રસંગ સરળ રીતે બાહેબાવો છે.

"રામે જાલીને રાવણને બેઠો કચો રે,

કીધા ધનુષના કટકા અપરંપાર.

સાખી: સીતાજીને ત્યાં જાલીને, ચારોપી વરમાળ,

પુણ્યદ્રષ્ટિ દેવે કરી, પરણ્યા દીનદયાળ"

મહાભારત અને ભાગવતના કૃષ્ણ પણ ગુજરાતી કથાલ્પક ભજનોનું મુખ્ય
પાત્ર બન્યા છે. દેવદાસાણિકિતની લગભગ કેટલાંક ભજનોએ દ્રષ્ટિએ એક
રીતે કથાલ્પક ભજનો જ છે.

રાધાજીના વિવાહનો પ્રસંગ પણ મળે છે :

"હે સાહેલીઓ ! કહો મુજ માતને, જઈ વિવાહની વાત,
કહો મુજ માતને

સાખી: રાધાજીને વર વરવો છે, નંદ તણો કુમાર

ભાવળ સહિત કરીને, શીઠ લગાડો વાર."

દ્વારામનો હનુમાન - ગરડ સંવાદ પણ કથાલ્પક ભજન રૂપે ભજનિકો
ગાય છે. રામ એ જ કૃષ્ણના સ્વતાર રૂપે છે એની પ્રતીતિ પોતાને મળ્યા
મારતા હનુમાનનેક કરાવે છે એ પ્રસંગનું રહસ્ય છે.

ખીરાં ચરિત" પણ એ જ રીતે ભજનમંડળીઓમાં મધ્યરાત્રી પછી
ગવાનું હોય છે.

કૃષ્ણના દસ સ્વતાર ગાનું એક ભજન મળે છે :

"કૃષ્ણ કનૈયાને જઈ મળો રે, હરિ હૈયાના હાર, મારા વહાલા
પહેલે રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો મજાવતાર, મારા વહાલા

સંજાતુરને મારવો રે, આખા પ્રહમાના વેદ, મારા વહાલા
 બીજે રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, કચ્છાવતાર, મારા વહાલા
 કચ્છે તે સાગર કોરીયો રે, વૌઠ રતન કાઠયા બહાર મારા વહાલા
 કીજેને રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, વરાહ ચવતાર, મારા વહાલા
 પૃથ્વી દંતમાં પાલી લાવ્યા રે, ગઈ લીં રજાવાળ, મારા વહાલા
 થોપે ને રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, નરસિંહ ચાવતાર, મારા વહાલા
 હિરણ્યકશ્યપને માર્યો રે, પ્રહલાદને કીધી સહાય, મારા વહાલા
 પાંચમે રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો વામન ચવતાર, મારા વહાલા
 બળી પાતાળે ચીપીયો રે, આપ થયા છડીદાર, મારા વહાલા
 છઠે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો હરશુરામ ચવતાર, મારા વહાલા,
 હરશુરામે હરજી કેરવી રે, કાખ્યા સહસ્રાર્જુનના હાથ, મારા વહાલા
 હાથમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો રામાવતાર, મારા વહાલા.
 રામે તે રાવણ મારિયો રે, જેવોને દીધું સુખ, મારા વહાલા
 ગાંધી ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો કૃષ્ણાવતાર, મારા વહાલા
 કૃષ્ણે તે કંચને મારિયો રે, આખું ઉપ્પત્તેનને રાજ, મારા વહાલા.
 નવમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો પુષ્પાવતાર મારા વહાલા
 દશમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધરમે નકલંડી ચવતાર મારા
 કાચમ કારિયાને માર્યો રે, કમળા કેરા કંચ, મારા વહાલા."

આ પ્રકારનાં ભજનોમાં પરમાત્માના ગુણાન અને એની સક્રિયતા
 અને સ્વરૂપ દર્શાવવાનો હેતુ છે.

ચાર ગાંઠમાં લખાયેલું "હરિશ્ચંદ્ર પુરાણ" પૌરાણિક કથાત્મક
 ભજનોમાં ભજનચંડીઓમાં ગવાતું છે. એનો કર્તા કોઈ કૃતિયાણાના
 હાથોદર છે. મધ્યકલીન કથાત્મક ભજન એ છે.

પ્રથમ ગાંઠમાં વિશ્વાચિત્રને સર્વાર્પણ કરનાં હરિશ્ચંદ્ર, વારામતી અને
 પુત્ર રોહિલ પરધેર વેચાય છે :

" રાણી કહે તમે સાંભળો રાજા, બારણ રાજો હવે ધીર રે,
 મનિને બારે દાન કીધાં વિના, ન પીલું ચામણે નીર રે.

અંતમાં નાગણીનો સાથેની વફોડને મ્તિ નાથેલા નાગને કૃષ્ણ પરે લઈ
જાય છે અને નાગ રજ માગે છે.

" કમળ બારો ક્રીંધ લાવ્યારે, લઈ નાખ્યો પર દુવાર રે,
માતાછી મોતી કે વધાવીયા નાગ માગે રજાય.

... .. જે કોઈ પણ હેલ ગાય રે,

ગાય સીમે સુહે સંભળે, ધનો હોનો વઈકુંઠ વાચ રે".

જા સાવણના રથમાં ગવાતું લજન પ્રજાતિયું જ છે. લજનિહો રાષ્ટ્રીના
હેલા પ્રઠરનાં લજનોને સાવણ કહે છે. નરસિંહ મહેતા કૃત " છે જળ કમળ
તું હાંકી જાને બાલી સ્વામી બપારો જાગ્યે " પણ-મેટલું લોકપ્રિય છે.
જાખ્યાન રીતિનું લગભગ સંગ્રહ કાવ્ય કહી શકાય તેવું "ધ્રુવચરિત" મળે
છે.

" શ્રી ગુરુ ગોવિંદને હું-નપું, પ્રેમ હું લાગું પાચ, -

બારાણું મલિનાલી કેવલ, ગનાદિ નિરંજન રાયે,

ગનાદિ નિરંજન મકળ સ્વરથ, રાયે લીધાં રમવા રથ

સુષ્ટિ નિપાતા થઈ મન સાથ, સુખટ થઈ પોઠયા જળમ્બીડી,
જે જે વૈકુંઠરાય.

હરિ જળમાં પોઠયા સહી, શેખનાગ ઉપર તે જાય,

નારાયણની નાલિ- કમળથી, પ્રહય પ્રગટ જ વાચ

પ્રહયના સ્વચંદ્રન, તેના પાંચે પુત્ર પાવન, -

કેણ કન્વા તે પુત્ર વિષ્ણુવત, પ્રિય-વર તને ઉતાનપાલ,

જે જે વૈકુંઠરાય- ૨.

ઉતાનપાલ નર નીપજ્યો, રાજા રથ - નિધાન,

રાજાને જે સુંદરી, તેનાં સુરતી સુમતિ નાય.

સુરતી ઉપર નહિ રે માન, તેના ધરવજ વેક સંતાન,

સુમતિ ઉપર છે ધણું હેલ, તેના કુંવર ઉત્તમ એક જે જે વૈકુંઠરાય-૩.

જા રીતે સાદું કથન અને કથાપ્રવાહ અંત સુધી એકધારી અલંકારની

નંજાળમાં પડયા વગર નિરપવારમાં લાવ્યો છે. ગદ્યવત ગદી સુમતિ, ધ્રુવ,

સુરતી, નારદ, રાજા, દેવતા, વિષ્ણુ, જેમનો સંવાદ "કુશળ રીતે પ્રયોજાયો છે. દરેક સંવાદમાંથી વસ્તુલેખ વધે છે. હુંબને તપસિધ્ધિનું દર્શન કરાવીને અભિયન પદની પ્રાપ્તિ કરાવી કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. લગભગ સર્વજ્ઞ કૃષ્ણ કંડિકાનું આ સંવાદપ્રધાન કાવ્ય છે.

"અમરીપના પદો" લખીને અમરીપનું રાજકીય નહીં પણ ભક્તિપ્રધાન જીવનભાવનાનું દર્શન કરનાર " હસતો સંત કવિ નરસો ભજનિકોમાં સ્થર-ણીય છે.

ભક્તિની અગળ નિષ્ઠા અમરીપ-જેવા કે હરિચરણ જેવા રાજામાં માલી પાટલી તીવ્ર હોય તો આપણે તો, સામાન્ય માનવીઓ છીએ. જેટલે આપણે કર્મનાં ચક્ષિતત્ત્વો ધોવા એ કરતાંય વિશેષ દંડભક્તિ સેવવી જોઈએ. જેનું કથયિતવ્ય આવે કથાત્મક ભજનોમાંથી સંપડે છે. લગભગ અર્ધાંશીન જીવનના અટકો, નર્મદ-હસપત કવિપ્રયાતિ પામવામાં મર્યાદા હતા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં નરસેરાય હજી બેઠા હતા. ભજનમંડળીઓમાં ગવાતાં જેમનાં " અમરીપનાં પદો" ક્યારે અત્યંત લોકપ્રિય હતા. જેનો ખ્યાલ અત્યારે આવવો મુશ્કેલ છે. કોઈને જેમાં જૂની ઢબની ચેલી લાગે જેનું એ પદોનું પોત છે. પણ, જેની સરખતા, સમોટતો હૃદયમાં વસી જાય તેવી છે. આ લેખકને ભજનમંડળીમાં સંભળવા મળેલા કથાત્મક ભજનમાંથી થોડોક અંશ નીચે આપ્યો છે. જેનો સરળ કથાત્મક પ્રવાહ જુઓ:

"અમરીપ જન એવલ રે, હરિચરણે જેની ગતિ, રજની-દિવસ પારે સણ
પરવાર નથી, ૫

પાછલી દોઢ પહોર હોય જ્યારે, ત્યારે અમરીપ જાગે સહી.

અજોડ પાટલા ને વાસણ માંજે, પછી પહોર એક રહી,

સેવામાં-એક પહોરવીતે રે, ભક્તિ કરે જેમ ગતિ. - અમરીપ જન.

પહોર એકનું ધ્યાન ધરે, ને પહોર એક રસોચે જાય,

પ્રભુને જમાડીને પ્રસાદ લેતાં, પછી-નુત કરે ને ગાય "

આવા અમરીપ રાજા " ભક્તિ એક સાચી રે જુઠી જાણે રાજવીતિ"
જેમ પહેલા પદમાં કલા પ્રમાણે સાત પ્રહર સુધીની ભક્તિ - ચર્ચામાં

ગાળો ને ગાઠમે પહોરે નિહાધીન બને.

"પ્રભુને જમાડીને પોઠારે, ત્યારે જાલ પ્રહર પૂરણ થાય,
પછી પહોરે ઉઘિરે ગાઠ પહોર જેમ જાય "

પણ પછી અમરીપને થયું કે એક પ્રહરની પણ નિદ્રામાં જા માટે
બગાડવો. પછીના પદમાં કહ્યું કહે છે :

"એક પહોર બેધીને છીએ, તે પહોર અવસ્થા જાય"

તે દળણું કહી હાથે દલીએ તો પ્રમાણ માટે પહોર,

માટે માંડી પંટી રે, કોમળ થકી કેમ ફરે - - -

કોમળ અમરીપ પંટીએબેઠો, ધીરજ નાણી હદબે.

કહે "નરબો છોટાલાલ પરવાપે, સકલ તો તેને કહીએ,

એ રણ હાંબળતાં રે, ત્રિવિધ તાપ હરે."

ત્રીજા પદમાં ગાટલું કબૂત લોગવીને ભગવાનના લોગ માટે દળણું દળતાં.
"અમરીપ" ને લીંઝણો નાખવા સ્વર્ગ ભગવાન કૃષ્ણ પોતે ઊભા છે એવું વર્ણન છે,
ને ચોથામાં ગા રીતે પધારેલા ભગવાન પોતાની આવી સેવા કરે એવી
શરમિંદા બની દામા માગતા અમરીપનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. ભગવાન જોને
એક પ્રહરની નિદ્રા કરવાનું સૂચન કરે છે, એ પણ ભગવાને સકલની કેટલી
ચિંતા કરે છે એ દર્શાવે છે.

"કૃષ્ણ અમરીપ પ્રત્યે કહે છે, એક પહોર ઉઘિને હું,

પહોર એક તારી સેવા મનું, વચન ગાપુંહું ચ."

કથાત્મક ભજનોનું રહસ્ય સકલમાહાત્મ્ય પ્રકટ કરીને એવી આચાર
નિષ્ઠ સકલ પ્રત્યે ગ્રાધ્યા પ્રકટાવવાનું છે. પૌરાણિક કથાપ્રસંગોને પાત્રો
ના મનોમંથન ને સકલ નિરપીને સત્સંગનો મહિમા પણ વ્યક્ત કરવાની
શાલાં ભજનો પાછળ દૃષ્ટિ રહી હોય છે.

"કાચલા - કાચળી" ના ભજન - સંવાદથી જાણીતો ભોજલ
કથાત્મક ભજનોના સર્ગક તરીકે ચારી સકલ દર્શાવે છે. એનાં ભજનોમાં
પ્રભુગ્રાધ્યાની જે અર્પક વ્યોતિ ઝગે છે એ એક સ્વર્ગ સ્વહૃદયમાં પ્રકટાવેલી
છે. ગોપીચંદ, ભરપરીને એવેચાનું એણે ગ્રાધ્યાપૂર્વક આલેખ કર્યું છે. ગહી

મનું થેલેવા - આખ્યાન એ જન ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરીએ. થેલેવાને ભકતોની પંગતમાં લોકજોડીમાં સ્થાપરથે "હેલઈયો" તરીકે પણ ઓળખવામાં ન આવ્યો છે. પણીવાર ગાવાં તળપદ ગાયત્રી ઉચ્ચારણોમાં એક યનોજી ધરતીની સુધાસ હોય છે. "બોજલરામ" "હેલઈયા"ની કથા ઉપર પાંચ પદો લખે છે. એ ગાયત્ર પદમાળાનું એક કથાત્મક જનનું પદક બની રહે છે.

"સરસ્વતી ગમરં માલ સારદ ને શુભપતિ લાણું પાયછ,
અવિભળ લાણી ગમને આપજો ને રે મત દેજો મોરી માય,
હરિશુરુ સંતને સમરીએ, રે, થોથા શુભપતિ દેવ છ,
જેને સમરીએ લણ લાલ હીયે ને રે, પ્રથમ કરીએ યેની સેવાછ,
હરિશુરુ ગાએ ભગતું તણા ને રે, શતથી ચંચા અસમાન છ,
સત વિના આચળ નહિ મળે ને રે, ભે વાંચે વેદ ને કુરાન છ."

આમ પ્રારંભિક દેવસ્તુતિ ને લક્ષિતમહિમા દર્શાવીને સીધી કથાવસ્તુની રજૂઆત થાય છે :

"સગાળસા થેઠને ચંગાવહી રાણી ને રે, નિમાધારી નર ને નારની,
લાણુ ને જમાડીને પછી જમાવાને રે, અવિનાશી ધરમ ચલાય છ,
એક સમે રે એને અટકી પડીને રે, મધ મંડાણા ખૂશળધાર છ
પસ્તન ઊઠયા રે દાડા માઠનો રે, સત ન છોડે સાહુકાર છ,
વરણી રિયો ને વાણીએ, લાણોતર જોલ્યા ને રે, દશો રે જૂદમ
તમે જાઓછ

લાણુ વિનાના રે ગમને અનડાં ન મપેને રે, એનો કરોને ઉપાયછ
લાણોતર હાલ્યા રે એને જોલવાને રે, જોયા નગર હરિ દુવારછ
તળાવની પાળે રે એક તપશી બેઠો ને રે, થેઠને કહ્યા સમાચારછ
થેઠે તો કાન રે સંભલુંને રે, અડવાણે પળે હાલ્યા જાય છ,
પરિક્રમા કરીને પળે રે લાગ્યા ને રે, હઈડામાં હરજ ન માય છ."
--અહીં આપણે કથાત્મક જનનોની ત્રીજી ખૂણ પામી શકીએ.

જનનના લયમરોડને લેકેકા જાણે અંતરના અંતસ્તલમાંથી છુંટાઈને આવતા હોય એમ કથાપ્રણેયની સીધી ને વધેક રજૂઆત થાય છે. આખ્યાનની માફક

કથાત્મક ભજનમાં કેવળ કથાને માત્ર જર્જર કરી નાંખી, પણ એની સાથે ભકત હૃદયના ભાવો પૂર્ણપણે વણાઈ જતા હોય છે. આખ્યાન માણસદોની શક્તિની કલાના કસબરૂપ હોય, ત્યારે કથાત્મક ભજન એ તો ભકિતભાવની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ છે. ભકત પાત્રેની સુકુમાર અનુકંપા એમાંથી નીતરી રહે છે. જે જાતની કસોટી પોતાના જીવનમાં આવતી હોય છે એના કરતાંય દોસલી કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરનારા ભકતોનું સ્મરણ એ સંસારની આધિવ્યાધિમાં કષ્ટ પામતા, પીસાતા ભજનિકોનું આસ્વાસન છે. એ રીતે કથાત્મક ભજનોએ ભજનિકોને મત સંસારના દુઃખોનું જાણે ઔષધ છે. દુઃખથી વ્યવહારોને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ઘટાલીને કમપ્રાપ્ત દુઃખો સહન કરવાનું ધૈર્ય "સંસારનું સરસા" રહેનારા ભજનિકોને એમાંથી મળે છે.

કથાત્મક ભજનો આરે ગવાતા હોય છે ત્યારે એમાં બહિરંગ પાત્રનું જીવન આલેખાઈ હોય એમ ભજનિકોને લાગતું નથી, પોતાનું જ કષ્ટમય જીવન જાણે નામાત્રે વર્ણવાઈ રહ્યું છે એ એમાંથી ઈશ્વર એમને પાર ઉતારે છે એમ ભજનિકોને જાણે લાગતું હોય છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનું, અહમ્મત્વ કથાપાત્રમાં પૂર્ણપણે વિગલન ભજનમાં સધાય છે.

આરીતે આરે "હેલઈયા" પર ગવાતું હોય ત્યારે ભકિતનું ત્યાગનું વાતાવરણ સર્વજ્ઞ છાઈ રહે છે.

"સંસારના શેઠના ચત છોકવાને રે, કોઠિયા થીઆ કિરવારજ,

આવી લગાવે રે ઉતરી ને રે, દય મૂકી છે બેજાર જ.

હરગંધ આલે ને ભૂત લાગે ને રે, ગાળા મળીયા અનેક જ.

તોય મન ન ડગે રે શેઠના ને રે, આવી તો એની ટેક જ."

અભિધિ સ્વાગત અને મૂખ્યાને અન્નદાન એ આપણા સંત-ભકતોની જીવન પ્રણાલી એક અંશ સદાચે રહ્યો છે. સમાજમાંનું જીવન એ એક ભકતની કસોટીરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ સાચા અભિધિવત્સલ દાની ભકતના પ્રતીકરૂપ છે.

રામદેવીરનો વિવાહ :

ભારતમાં મોગલ સંસ્કૃતિના પ્રસારની પહેલાં મુસ્લિમ ધર્મના સંસ્કારો

મુસ્લિમ સંતોએ, જો સિયાઓએ ફેલાવ્યા હતા, અને મોગલ - બાદશાહોના વખતમાં લોકો સૂફીવાદની લત્તવદષ્ટિનો હિંદુ સકલસંપ્રદાય સાથેનો સમન્વય નીચેના સંતોએ કર્યો હતો. એવા સંતોને મુસ્લિમ ખજા "પીર" ના સંબોધનથી પૂજતી થતી. પરિણામે કબીર જેવાને બાળવા કે દાટવા જેવા પ્રશ્નો ઉભા થયા. રામદેવીર આવા એક હિંદુ સંત છે ને એને સર્વધર્મના અનુયાયીઓ પૂજ્ય ગણે છે. એમને "પીર" તરીકે મુસ્લિમોએ સ્વીકાર્યા છે. રામદેવીરના આ અનુયાયીઓ રામદેવજીને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. આવા અવતારી પુરુષના અનેક ચમત્કારો, પરચાઓ અને માનવસેવાનાં કાર્યોને લોકોએ બળનોમાં ગણેલાં છે.

રામદેવજી ક્યારે પ્રકટયા હશે, તેના સમયની કોઈ નિશ્ચિત માહિતી મળતી નથી. માર્ગીઓની નિરાકાર પૂજામાં સ્વરૂપ પૂજાના એક પ્રતીકરૂપે રામદેવજી છે એવી હાલના કેટલાક માર્ગીઓની માન્યતા છે.

રામદેવજીના જન્મ વિષે માત્ર ગાટહું જ જણાવે છે.

મારવાડ પ્રદેશમાં રહેજા ! રહુજા ! નામનું એક સ્થળ છે. ત્યાંનું એક રહુજા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટની આસપાસ પણ આવેલું છે. !

એ રહુજાના રાજવી અજમલજી ને તેની રાણી મીણલદે ત્રી કૃષ્ણપ્રેમી હતાં. અજમલજી દ્વારકા નિયમિત દર્શનાર્થે જતા ને પાછા વળીને ધરે જોજન લેતા ત્રી કૃષ્ણપ્રેમી એમને ત્યાં જન્મ લેવાનું વચન આપેલું અને કહેલું કે વીરમદેવજીના જન્મ પછી જોજમે વારે હું પધારીશ. તમામ અજમલજીએ ત્યાં રામદેવજીનું પ્રકટય થવાનું માનવામાં આવે છે. રામદેવજીના પત્નીનું નામ નેત્રદેવિત્રી હોવાનું કહેવાય છે. આ કથાને ગણે અનેક દંતકથાઓ અને ચમત્કારો. પણ લોકોમાં પ્રચલિત એમને લોકોએ બળનોમાં ગણ્યા છે.

"કુંભારાણા પોકરણ એ'રમાં પીર રામદેવજી સીધ્યા રે,

સાથે સિધ્યા રે દારલદે વાઈ હા, હા..." - એધધારં.

"રામાપીરની ગારતી કરું, છુકુ તારી ગારતિયાં છ"દેવાચત પંડિત

"એક તૂઈ એક રામા તમે ધણી... જવર મારે દૂજો નથી કોઈ.

લીલુડે ધોડે ર રામોપીર ગાવિયા રે હો... હો... છ" - હરજી ભાટી.

રામદેવજીને "ધા" (હરીયાદ) પણ લજનોમાં સુણાવવામાં આવે છે.
માલી હરિયાદરૂપે લખાવેલી "કંકોની" હરજી ભાટીની છે :

"ધોવરી થઈ જાઈ હું ખીર રામદે ગાજ મારી રાહું સુણો રે-હરજીભાટી
મારી ચરનું ચંભળો... રૂબાના રાજિયા રે... હા... રે... હા".

રામદેખીરનાં લજનોમાં દિલ્હીના બાદશાહનો ઉલ્લેખ આવે છે. બાદ
શાહની સામે રામદેવજી લડવા જાય છોકોને મદદ કરે તેમજ તેમનું રક્ષણ કરે
એના ઉલ્લેખો પણ લજનોમાં આવે છે.

"મારી ચટક પટે અજમલ-રા રામા આપજો હો....હો...છ.

દિલ્હી કાટકી હોજા હુસીયાર રે, મોરી ચટક....

પછમ ખંડમાં રે રામોખીર અવતર્યા રે હેછ,

એની લીધે અજમલ ધેર અવતાર રે.

પરખમે પરચો રામે પૂરિયો હો....હો...છ.

તાર્યા તાર્યા વાસિયા કેરા ગાઝ રે..મારી..

મહો મહો અજમલરા રામા, એકવાર ધોડો ઝીંધરો,

મઠ દિલ્હીથી મડ્યો બાદશાહ, ગામ રૂબા ધેર લીખો.

દ્વારકાથી ખીર રામદેજી મડિયા, ચંપો હુંપો એની વારે મડિયા.

..બાદશાહના તંબુ તોડ દિયા.

હેઠ બાદશાહ ઉપર હોલ્યો, તે પર હંસલો રમણ કરે.

છીની છીની હુરમ મરજ કરે, "હિંદવા ખીર બાદશાહને છોડ દીયો."

દિલ્હી સહેરમાં દેવળ ચલાવું, ધેર ધેર રામના જાપજપે.

હવાલાખની દેગ બહાવું, સવા લાખનું છતર થડે."

રામદેવજી નિજાર પંથી ભેગનો ઉલ્લેખ હરજી ભાટી કરે છે.:

"ચાવો મારા નકલંકી સ્વાય નિજારી રે...

તમે ચાવો મારા રામદેવજી નિજારી રે, હો છ અજમલ ધેર અવતારી."

માલા રામદેખીરનો વિવાહ હરજી ભાટી ગાય છે :

"વીરા તમારે લીવાએ ગાવ્યા છ, મવડી મૂરતે લેડાઈ અજમલરા.

પર ઉપકારી પરજના^{માલ} હે છ, વીરા તમારે લીવા એ ગાવ્યા.

દવારકા નગરીથી ઘણી પધાર્યા છે, પોઠવા પોઠરણ નાંકી રે બાવા
જનમલ ધરકે હુઈ વધાણ, તો પીંગલગઢ પરણાઈ બાવા..વીરા"

"મુલાપીર" રાદેવપીરની જાજમ" ગારાધ સ્વરૂપે ગાય છે.

" ધન બાવાણ માદ પીરતો મુગલમાના રે હે છે,

હિંદવા પીર નહિ દેખ્યા રે.

ધન બાવાણ મારે હિંદવે પરવા મૂર્ચા રે,

ધન બાવાણ માદપીર તો.

ધન બાવાઈ, પાંચ પીર તો મકા મહીના હે છે,

દેગ રિયા સળ સંચા - - ધન બાવાણ.

એક લાખ ને એકી હજાર હે છે,

હિંદવા ધર મીનમાના રે.. ધન બાવાણ.

ધન બાવાણ સવા રે હાથકી જાજમ પિછાઈ,

એક રિયા સળ સંચા.. ધન બાવાણ.

વારસો માળા, વારસો માળા હે છે,

એક લાખ ને એકી હજાર હે છે.

ધન બાવાણ, દસ મુઠકી દેગ મગાયા હે છે,

લાઈ દારસદે મટવાની.. ધન બાવાણ.

સાવા પાલી એવા માવલ ચોર્યા હે છે, દેગ રિયા સળ સંચા,

ધન બાવાણ છકી દેગતો તમે ઉઠાવો હે છે, દેગ સલાન થલી.

વારસો ઉઠવા વારસો ઉઠવા હે છે, એક લાખને એકી હજાર

ધન બાવાણ, ઉઠો દારસદે દેગ ઉઠાવો હે છે, દેગ રિયા સળ સંચા

અને અહીં મોલાસંવપુરુષો પણ કિસમકિસમના છે. એમાંના કોઈને જમણ

છે, વારસો મા કોઈને સાદવાતના પકવાન જોઈએ છે ને કોઈને ગંગાના

વીરમાં નહાવું છે, આ વધાને રામદેવજ સંતોષે છે: અલે :

"શુકુ પરતાયે ગોલ્યા મુલાપીર હે છે, એવા ખ્યાલ નહિ

દેખ્યા રે.. ધન બાવાણ"

માલો તો મોક પરવાનો રામદેવના જાનિકો માથ છે :

"ગુણ લગાડું જાતિ જારી માલમરા,

સંકટ કાપો મોલ માણું નકલકી નાજ માારી.

પહેલો પરવો રામે દુધનો પુવો, ઉકાલી દેવ ઠારી,

દીનાનામ જ્યારે મોંદરે પધારી, પછી મંદિરે પધારી મોરારી.

રામદે પીર જ્યારે પારદે પોઠયા, લગા લીરમેદે બાઉ

માલપિલાવા મન ઠરપાણા, પેર પેર લીધી લથાઉ- ચલક.

મૂલેલો વાણરકો જવાબો, રામદે, લેખ માથ દોલરાલી.

લેલી ભરજવની સંકટ કોપી, દાનલદે દીધા જિનારી ચલક.

પણ પહે પીર રામદેને લખ, ઠ છે ચલક ચલતારી"- ઉરજ બાટી.

અકિલનું જીવન જીવીને માલ્યાને મગર કરી ગયેલા શરૂએ અકલોની
જીવનકીલના કથા લગ્ન સ્વપ્નના જાનોના ઉત્તમ કુટુંબો ભરૂંદાર અને
જોષીવંદને લગતા જાનો છે. માલી જાનોમાં માન -અકિલ- વૈરાગ્યની
જીવનકુળ તો લલણલા મહાન રાજવીઓને પણ કેલી સ્વીકારી હતી એ
જોવા મળે છે. એ જો નાથ સંપ્રદાયના મહાન ત્યાગી સંતોમાં ગણાય છે.
દેહની મુલ્યશૂરતા પલયાપ પારખી લઈને, જોગમ્બારની વિલાસપૂતિઓ
કેટલી મંચા ને મણિક છે તેનો જ્વાલ એ જો રાજવીઓને માલતા તેઓ
ત્યાગી સંતોની ગન્યા છે. માથ્યાત્મિક જીવન ત્યાગની પૂતિ ઉપર
મંડિત છે, અને તે પછી એ વૈતન્યની સર્વતોલમ્ મંદિરકાર મહુલવલો
સકલ વને છે. માલી જાવનાઓના રાજા ભરૂંદાર અને જલમના જોષી
જોષીવંદની જીવનકીલનાં જાનો રાવલકથા ઉપર રેલાવતા ભરપરીનો
તો સર્વજ્ઞ મો છે. લોકજોષીમાં ભરૂંદારને ભરપરી કથા છે, તો એવા
ભરપરીનાં ભરૂંદારનાં જાનો જાનારા જાનિકોને પણ ગુજરાતમાં
"ભરપરી" કહે છે. એમને જાણિકોના તક પાંચ કે સાંધલ કહીને તો પોટું
નથી. એમણે જ કલાક્યાન જાનના પ્રકારને લગવ રાખ્યો છે. અને બહ-
લાઓ છે એમ કહેવામાં કહી જાતિસચોક્કિત નથી.